

INLEIDING

Dat het psalter het meest gelezen boek van de middeleeuwen was, kan alleen al blijken uit het feit, dat het op zijn minst in drie verschillende bewerkingen tot ons is gekomen, die alle een min of meer ruime verspreiding hebben gevonden. De oudste is de vlaams-brabantse standaardredactie uit de 13de-14de eeuw met als belangrijkste en oudste representant de Leningradse psalmvertaling. Deze verscheen in het CSSN als het eerste deel van de vijfde afdeling in de series minor.¹ De tweede standaardredactie werd vervaardigd in samenhang met de volledige bijbelvertaling van 1360 en had waarschijnlijk een beperkter verspreidingsgebied. Deze psalmversie is inmiddels gepubliceerd in het CSSN, grote reeks, in het tweede stuk van de afdeling het Oude Testament. De jongste en verreweg meest verspreide standaardredactie is die van de Moderne Devotie, waarvan een representant is opgenomen in dit deel van de CSSN. Naast deze standaardredacties hebben er nog verschillende mengredacties bestaan, die we zo noemen, omdat deze psalmversies gebruik hebben gemaakt van de bestaande standaardredacties. Deze mengredacties waren meestal bestemd voor een kleinere kring en zijn daarom van incidenteel belang voor de geschiedenis van de middelnederlandse bijbeltekst.² Een dergelijke mengredactie is ook opgenomen in dit deel van de CSSN en wel die welke te vinden is in het Leidse handschrift BPL 46B.

De oorsprong van de standaardredactie van de Moderne Devotie moeten we in verband brengen met de geestelijke vader van de Moderne Devotie, Geert Groote. Deze bewerkte in de jaren 1383-1384 een getijdenboek. Uit de aard van de zaak zette hij alleen die psalmen over, die in de getijden voorkwamen; dit waren er 54 in hun geheel en 6 voor een gedeelte. Sommige psalmen voorzag hij van glossen. In de tijd van de Moderne Devotie zijn talrijke volledige psaltermanuscripten vervaardigd die de psalmen in dezelfde versie bevatten als de getijden van Groote. Deze psalters bevatten de standaardredactie van de Moderne Devotie.

¹ J. G. Heymans, *Het psalter van Leningrad*. Leiden 1973.

² Zie voor de geschiedenis van deze standaardredacties C. C. de Bruin, *Bijdrage tot de geschiedenis der middelnederlandse psalmvertalingen*. Bundel De Vooy. Groningen-Batavia 1940, blz. 46-74.

Er moet dus iemand geweest zijn, die de 60 gehele en gedeeltelijke psalmen van Geert Groote als uitgangspunt heeft genomen om naar de geest en volgens de werkwijze van Groote een volledige psalmvertaling te maken.

Sinds 1880, toen Moll als eerste aandacht schonk aan de vertalingen van Geert Groote, is herhaaldelijk de samenhang tussen de getijdenvertaling van Groote en de standaardredactie van de Moderne Devotie zoals die in talrijke handschriften tot ons gekomen is, onderzocht.³ Het navorsen van deze samenhang vond zijn aanleiding in twee mededelingen van biografen uit de 15de eeuw. De eerste betreft de getijdenvertaling van Groote. Bijna al zijn Vitae maken er melding van. Gezien de uniformiteit in de mededelingen hierover hoeven we er niet aan te twijfelen dat Geert Groote het getijdenboek vertaald heeft. We merken in dit verband op, dat enkele biografen melding maken van enkele glossen, die hij toevoegde aan sommige moeilijke psalmverzen.

Naast het bericht over Groote's vertaalarbeid staat een tweede mededeling, die van belang is voor de samenhang tussen Groote's vertaling en de standaardredactie van de Moderne Devotie. Tussen 1456 en 1464 schreef Johannes Busch zijn *Chronicon Windeshemense*, dat behalve een beschrijving van het klooster Windesheim ook korte biografieën bevat van verschillende grote figuren uit dit klooster. Bij de behandeling van Johannes Scutken (gest. 1423) deelt Busch ons mede, dat deze clericus en librarius van de Dietse boeken in het klooster vertalingen van latijnse boeken maakte, met name van de evangeliën, het psalter en andere bijbelboeken. Daarbij voorzag hij de evangeliën en het psalter van glossen, die door hem zelf verzameld waren uit de spreken der heiligen. Als motief voor deze vertaalarbeid vermeldt Busch, dat Scutken als bibliothecaris speciaal belast was met de zorg voor de boeken, die hij aan ontwikkelde lezers uitleende. Uit deze mededeling blijkt dus duidelijk, dat Scutken een psalter met glossen in het diets vertaalde.

Twee dingen staan vast. Geert Groote heeft de getijdenpsalmen vertaald en hier en daar van glossen voorzien. Johannes Scutken vertaalde het psalter en voorzag dit van glossen. De vraag werd dan ook gesteld: is het psalter dat Scutken vertaalde, een uitbreiding van de vertaling van Groote, en is zijn overzetting identiek met de versie die wij thans de standaardredactie van de Moderne Devotie noemen en die in zoveel handschriften tot ons is gekomen? Sinds Moll is deze vraag door ver-

³ W. Moll, *Geert Groote's Dietsche vertalingen*. Amsterdam 1880, blz. 33 e.v.

schillende historici en filologen gesteld; en een afdoend antwoord is er echter nog steeds niet op gegeven.

Moll zelf heeft zich afgevraagd, of de psalmvertaling van Scutken dezelfde is als welke te vinden is in het handschrift Leiden UB BPL 46B.⁴ Ebbinge Wubben vermeldt behalve het Leidse handschrift nog andere geglosseerde psalters, die in aanmerking kunnen komen als het werk van Scutken; het zijn: Den Haag KB 73 H 26, Berlijn 1171-1173 en Keulen Historisches Archiv W f 87. Hij konstateert te recht, dat Leiden 46B en Den Haag 73 H 26 dezelfde tekst bevatten en dat er in beide psalters niet veel is wat aan Groote doet denken.⁵ De Bruin gaat even voorzichtig te werk. Hij toont aan, dat de psalmen van Groote de kern vormen van het psalter volgens de standaardredactie van de Moderne Devotie, en spreekt van de verleiding om in deze gecompleteerde psalters het werk van Scutken te zien. Uitdrukkelijk stelt hij vast dat van dit volledig psalter nog geen versie met glossen is gevonden. Door dit zo te stellen houdt De Bruin de bovengenoemde geglosseerde psalters buiten deze standaardredactie en dit te recht zoals we nog zullen zien. Hij spreekt dan ook van de noodzaak om het psalter volgens de standaardredactie van de Moderne Devotie te confronteren met de van glossen voorziene psalters, die een hiervan afwijkende of zelfstandige tekstvorm vertonen en noemt als zodanig Leiden 46B en Den Haag 73 H 26.⁶

Veel verder dan alle andere onderzoekers gaat Van den Berg. Hij noemt Leiden 46B zonder meer het psalter waarin Groote's vertaling tot een volledig psalmboek werd aangevuld en merkt op, dat het de onderzoekers ontgaan was, hoe dicht dit psalter bij het werk van Groote staat en dat het dus als het werk van Scutken kan worden beschouwd.⁷ De conclusie van Van den Berg wijkt af van de slotsom waartoe wij aan het einde van deze Inleiding komen.

Wanneer hier de vraag naar de samenhang tussen de getijdenvertaling van Geert Groote en de psalmvertaling volgens de standaardredactie van de Moderne Devotie opnieuw gesteld wordt, moeten we nogmaals uitgaan van de volgende historisch vaststelbare feiten. Op het einde van zijn leven maakte Geert Groote een dietse vertaling van een getijdenboek en voorzag hij de psalmen hierin van enkele glossen. Geruime tijd na hem

⁴ *Moll*, a.w. blz. 40.

⁵ *C. H. Ebbinge Wubben*, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament*. 's-Gravenhage 1903, blz. 181.

⁶ *De Bruin*, a.w. blz. 67.

⁷ *B. van den Berg*, *Geert Groote's psalmvertaling*. Ts. 61 (1942) 259-314.

maakte Johannes Scutken een vertaling van het psalter in die zin, dat hij de psalmtekst vertaalde en deze systematisch voorzag van glossen, door hem zelf verzameld uit de dicta der heiligen. Dit wordt ons medegedeeld door de kroniekschrijver van Windesheim, Johannes Busch. Maar deze mededeling van Busch geeft geen enkele aanleiding om te veronderstellen, dat Scutken de psalmen die Groote vertaalde en van glossen voorzag, completeerde tot een volledig psalter. Busch zegt immers uitdrukkelijk, dat de glossen door Scutken zelf verzameld waren uit de spreuken der heiligen. Hiermee hebben we dus een aanwijzing voor de zelfstandigheid van Scutken. In het geheel van zijn levenssituatie was een psalmvertaling een begrijpelijke bezigheid; de glossen kunnen voortgekomen zijn uit zijn exegese ten behoeve van de leken, voor wie hij speciaal aangesteld was. Busch deelt in het geheel niet mede, dat Scutken op een of andere manier het werk van Groote voortzette. Dat Scutken dit niet deed, ligt ook om de volgende historisch vaststelbare reden voor de hand. De biografen van Groote delen ons mede, dat deze alleen daar glossen toevoegde, waar de moeilijkheid van de plaats het eiste. Er wordt door hen helemaal niet gerept van een systematische glossering. Ten aanzien van Scutken wordt deze restrictie niet gemaakt. Nu is het niet aannemelijk, dat Scutken de psalmen van Groote met diens sporadische glossen zonder meer overnam en de resterende psalmen met zijn eigen glossen, verzameld uit de spreuken der heiligen, hieraan toevoegde. Afgezien van het feit, dat geen enkele biograaf melding maakt van een dergelijke werkwijze, zou er ook een eigenaardig heterogeen geheel uit voortgekomen zijn.

Het zoeken naar de samenhang tussen de psalmtekst van Groote en het werk van Scutken wordt bemoeilijkt door het volgende gegeven. Het Leidse handschrift 46B met het geglosseerde psalter, dat de aanleiding werd tot de hypothese van Scutkens completering van Groote's psalmvertaling, bevat glossen die duidelijk verschillen van die van Groote, zowel die in het Haagse handschrift 133 E 21 als die in het Munsterse handschrift 419.⁸ Reeds Van den Berg wees op dit verschil. Daarbij verschilt de psalmtekst van het Leidse handschrift zozeer van die volgens de standaardredactie van de Moderne Devotie, dat we ten aanzien van de tekst van het Leidse handschrift van een mengredactie moeten spreken.

Concluderend moeten we dan ook zeggen, dat er op grond van de nu beschikbare gegevens geen samenhang is aan te tonen tussen de psalm-

⁸ *N. van Wijk*, Het Getijdenboek van Geert Grote. Leiden 1940.

tekst van Groote, die van Scutken en die van het Leidse handschrift. De vraag is, of dit ooit zal gelukken, zolang we niet met zekerheid kunnen vaststellen, welke de vertaling is, die Scutken maakte. Dit betekent dat we nu nog even ver zijn als bijna een eeuw geleden, toen Moll als eerste de vraag naar deze samenhang stelde. We beschikken over de psalmtekst van Groote, over de psalmredactie van de Moderne Devotie en over de mengredactie van Leiden 46B. Over hun onderlinge afhankelijkheid valt voorlopig nog niet veel meer te zeggen, dan dat de standaardredactie van de Moderne Devotie een completering is van de psalmvertaling van Geert Groote.

Het psalter volgens de standaardtekst van de Moderne Devotie is in Noord-Nederland gedurende de 15de eeuw de meest verspreide psalmen-tekst geweest. Dit blijkt alleen reeds uit het vijftigtal handschriften, waarin deze redactie tot ons gekomen is. Al deze psalters stemmen wat hun tekst betreft met elkaar overeen. De geringe verschillen die ons in staat stellen een onderverdeling in deze Moderne-Devotie-psalters te maken, betreffen vooral de dialectkenmerken en hier en daar de woordvolgorde. We kunnen een overijsselse, een hollandse en een gemengd-hollandse groep onderscheiden in zoverre in de laatste verschillende insluipsels uit andere, vooral oostelijke, dialecten zijn binnengedrongen. Deze onderverdeling is gemaakt op grond van het taalgebruik. We meenden dat we dit mochten doen, omdat de invloed van de vertaaltraditie in de psalmvertalingen een grote rol speelt. Toch realiseren wij ons dat hiermee lang nog niet alles gezegd is omtrent de afhankelijkheid van deze psalters ten aanzien van elkaar. Er zijn andere gegevens beschikbaar die hierin nog meer licht zouden kunnen brengen. We denken aan de paleografische kenmerken der verschillende codices, aan de prologen die in verschillende handschriften aan de psalters voorafgaan, aan de titels die boven de afzonderlijke psalmen staan en die een heel eigen geschiedenis hebben, en tenslotte aan de kalenders die in verschillende psalters zijn opgenomen. We meenden dat de door ons gemaakte onderverdeling niet in strijd is met de historische werkelijkheid en dat ze in de op het eerste oog vormeloze groep psalters van de Moderne Devotie een geleiding aanbrengt, die het uitgangspunt kan vormen voor een verder onderzoek op dit braakliggend terrein.

Omdat de tekstverschillen tussen de handschriften zo weinig talrijk en zo onbelangrijk zijn, is het moeilijk een criterium vast te stellen, volgens welk we een besliste keuze konden maken voor de uitgave uit de ongeveer

vijftig handschriften die de psalmtekst van de Moderne Devotie bevatten. Alle handschriften representeren de tekst op bijna gelijke wijze. We hebben ons daarom bij de keuze van het basishandschrift voor de uitgave laten leiden door de ouderdom van het manuscript. Niet dat dit de garantie biedt voor de zuiverheid van de tekst, maar een tekst die zo kort mogelijk bij de autograaf staat, kan deze zuiverder weergeven dan een van deze ver verwijderde kopie. Binnen deze groep oudere handschriften hebben we de uiteindelijke keuze laten bepalen door het feit, dat een van deze handschriften met een jaartal nauwkeurig gedateerd is. Dit is het manuscript 's-Gravenhage KB 133 D 26. Het werd geschreven in 1427 en behoort tot de groep hollands psalters met de Moderne-Devotie-tekst. Om te laten zien in welke opzichten de psalters van de Moderne Devotie van elkaar kunnen verschillen hebben we dit psalter van 1427 in zijn geheel vergeleken met het psalter in 's-Gravenhage KB 133 G 29. Deze codex is eveneens gedateerd en wel met het jaar 1481. De taal ervan berust op een hollands stramien met dialectvermenging. Het werd dus ongeveer een halve eeuw na Den Haag 133 D 26 geschreven, waarschijnlijk in een andere streek. We hebben de plaatsen waar Den Haag 133 G 29 in de copia verborum afwijkt van Den Haag 133 D 26 achteraan in onze uitgave aangegeven met de aanduiding 133 G 29. Ze gaan alle vergezeld van de latijnse lezing uit de Vulgaat, ingeleid door V. Ofschoon de Benedictijnen van de Hieronymusabdij van Rome in 1953 een wetenschappelijk verantwoorde uitgave van de latijnse psalmtekst bezorgd hebben, hebben we evenals we dat bij de uitgave van het psalter van Leningrad gedaan hebben, voor het citeren van de latijnse tekst gebruik gemaakt van Michael Hetzenauer, *Biblia Sacra Vulgatae editionis, Ratisbonae et Romae* 1922. Aan de hand van Hetzenauer hebben we ook de versnummering in onze uitgave aangebracht.

In dit deel van de CSSN wordt ook de geglosseerde psalmtekst zoals die voorkomt in het handschrift Leiden UB BPL 46B gepubliceerd. Deze vertaling is om meer dan één reden van belang. In de eerste plaats omdat ze zoals we gezien hebben in de geschiedschrijving van de middeleeuwse psalmvertaling telkens weer in verband gebracht werd met de vertaalwerk van Geert Groote en Johannes Scutken. Voorts is ze van belang, omdat ze met enkele andere psalters een speciale plaats inneemt binnen de psalmvertalingen van de 15de eeuw. Ze is een van de weinige geglosseerde psalters uit die tijd. Bovendien bevat dit psalter een tekst die niet zonder meer te herleiden is tot een van de drie standaardredacties. De

vertaler heeft verschillende invloeden ondergaan. Ofschoon hij werkte onder invloed van de psalmtekst van de Moderne Devotie en daarvan de sporen laat zien, is het opvallend, dat zijn tekst op verschillende punten overeenkomst vertoont met de vlaams-brabantse standaardredactie en daar afwijkt van de standaardredactie van de Moderne Devotie. Een zeer voorlopig woordonderzoek toont reeds deze overeenkomst en verschillen. Het latijnse *defluere* in ps 1.4, dat door de gehele standaardredactie van de Moderne Devotie vertaald wordt met *afvallen*, wordt in Leiden 46B vertaald met het werkwoord *vlieten*, corresponderend met *tevlieten* van de vlaams-brabantse standaardredactie. Daarbij vertaalt Leiden 46B het latijnse *iustus* in ps 1.5-6 met *gerechte* zoals de vlaams-brabantse standaardredactie tegenover het *rechtverdighe* van de Moderne Devotie. Parallel hiermee wordt *iustificeris* in ps 50.5 vertaald met *gherechtighet werdes* naast *rechtiges* in de vlaams-brabantse standaardredactie en tegenover *gherechtverdiget werdes* van de Moderne Devotie. Zo zien we eenzelfde overeenkomst en verschil in 50.8, waar Leiden 46B en de vlaams-brabantse standaardredactie *incerta* hebben vertaald met *onsekere* en *occulta* met *heimelike dingen*/*hemelike dinc* tegenover het *onkundige* resp. *verholen dinghen* van de Moderne Devotie. Naast de bestanddelen uit de vlaams-brabantse standaardredactie zijn er ook elementen, waarmee dit psalter alleen staat en die tot het specifieke taalgebruik van het Zuidnederlands en speciaal het Limburgs behoren. Van den Berg gaf hiervan een uitgebreide lijst.⁹ En hiermee komen we op een belangrijk gegeven. Zoals Van den Berg heeft aangetoond aan de hand van veel dialectbijzonderheden en het karakteristieke limburgs woordgebruik, komt Leiden 46B uit Limburg en wel uit de omgeving, waar nederlands en belgisch Limburg aan elkaar grenzen. Deze plaats van ontstaan kan verklaren, waarom er zoveel eigen woordgebruik in dit psalter voorkomt. Behalve genoemde elementen zijn er ook verschijnselen die wijzen op de invloed van de Moderne Devotie. We denken hier aan vertalingen als *stoel des stervens*, *suelen hoem gelucken*, *voertkundighen*, enz. In ons dissertatieonderzoek naar het woordgebruik in de middelnederlandse psalmvertalingen hopen we hier verder aandacht aan te schenken. Maar deze elementen uit de Moderne Devotie zijn niet zo talrijk, dat we in Leiden 46B zonder meer een representant van de tekst van de Moderne Devotie mogen zien. We spreken daarom liever van een mengredactie die naast andere invloeden ook invloed van de Moderne Devotie heeft ondergaan.

⁹ Van den Berg, a.w. blz. 263 e.v.

Jammer genoeg kunnen we niet vaststellen wie de vertaler van dit merkwaardig psalter is geweest. We kunnen slechts concluderen, dat Leiden 46B een opmerkelijke mengtekst behelst. Ligt de plaats van ontstaan van dit psalter in Limburg, de tijd van ontstaan ligt in het begin van de 15de eeuw, volgens De Vreese ca. 1420.¹⁰ Wanneer De Vreese met zijn datering gelijk heeft, zou dit psalter nog stammen uit de tijd, waarin Scutken zijn psalmvertaling schreef. Scutken stierf immers in 1423. Dan is het uit ongeveer dezelfde tijd als de tekst van Den Haag 133 D 26 die van 1427 is. We wijzen op deze coïncidentie zonder er conclusies uit te kunnen trekken. De enige gevolgtrekking die we ten aanzien van Leiden 46B kunnen maken, is dat er in het begin van de 15de eeuw in Limburg, misschien in de streek Maastricht-Maaseik, een geglosseerd psalter is vervaardigd, dat allerlei invloeden heeft ondergaan.

We willen er nog op wijzen dat een vergelijking tussen Leiden 46B en de psalmtekst in het handschrift Berlijn Staatsbibliothek Ms. germ. 1171-1173 uit de 15de eeuw heeft laten zien, dat beide teksten nagenoeg identiek zijn wat het woordgebruik betreft. Er zijn slechts kleine verschillen op het terrein van de prefigering en suffigering. Wel is er een verschil in dialect in zoverre het Berlijnse handschrift duidelijk noordoostelijke kenmerken draagt, terwijl Leiden 46B limburgs is. We kunnen dan ook concluderen dat het ene handschrift van het andere is overgeschreven. En we hebben des te meer reden tot een dergelijke conclusie, omdat in beide handschriften precies dezelfde cantica ontbreken in de reeks, waarmee gangbaar in de middeleeuwen het psalmboek besloten wordt.

Toch menen we het recht te hebben Leiden 46B ook onder de titel Het psalter van de Moderne Devotie in deze uitgave van het CSSN op te nemen, niet alleen omdat het is ontstaan in de tijd, dat de Moderne Devotie haar stempel heeft gedrukt op het taalgebruik van de middelnederlandse psalmvertalingen, maar ook omdat Leiden 46B een psalmtekst bezit, die hoe dan ook de invloed van de standaardredactie van de Moderne Devotie heeft ondergaan. Overeenkomstig de beginselen van het CSSN, volgens welke het in eerste instantie te doen is om de uitgave van de bijbelteksten, hebben we de glossen van Leiden 46B niet in deze uitgave opgenomen. De bijbeltekst in strikte zin moet toegankelijk gemaakt worden voor een verder onderzoek naar de middelnederlandse vertalingen van de bijbeltekst. Om het filologisch onderzoek te vergemakkelijken hebben we in deze uitgave de tekst van Den Haag 133 D 26 en Leiden 46B parallel aan elkaar opgenomen, zodat de overeenkomende psalmverzen op een directe wijze terug te vinden zijn en vergeleken kun-

¹⁰ Middelnederlands Woordenboek Bouwstoffen, blz. 275.

nen worden. Door deze vorm van tekstuitgave waren we verplicht de varianten van Den Haag 133 G 29 achter de beide andere psalmteksten te plaatsen. We dachten, dat het voor een verder onderzoek belangrijker was de beide teksten op deze wijze te geven dan de varianten van Den Haag 133 G 29 in de vorm van voetnoten op te nemen.

Tenslotte verwijzen we voor de verdere wijze van uitgave van de psalmteksten in dit deel van het CSSN naar de algemene beginselen zoals die zijn vervat in de inleiding tot onze uitgave van het psalter van Leningrad.¹¹

¹¹ *Heymans*, a.w. blz. XV.